

ISHI AGYA – MORALITÁS KÉRDÉSEI TESTRŐL ÉS LÉLEKRŐL

Abstract

It is clear that genocide is more than a legal term, and is one of the most complex exposures of human behavior, it can only be understood by looking at all the involved groups, victims, perpetrators, witnesses, and bystanders alike, and most importantly the processes that created the actors in the first place. In short an anthropology of genocide aims to understand genocide from the inside. And through this knowledge, even if it can not be prevented, the factors leading up to it can probably be signaled, and the trauma that past events has left, can be eased by mutual understanding. It is also important to state, that a genocide is not over, when the physical violence ends. Through the processes of denial, relativisation, or just oblivion in time, the trauma of the whole society still remains buried in the everyday life, inflicting far reaching damages into the present, unless reconciliation can be reached. For this it is important to look at, without questioning the reality of genocides, „the ways in which discourses about the truth have been deployed”. This way, the researcher needs to look at not just the factual chain of events, but the reality that the society constructed to place itself in it. The network of truth, memory, representation and imagination needs to be researched, to reach an understanding of the reality of involved groups.

Az antropológia fiatalnak tekinthető tudomány, amely a gyarmati genocídiumok közepette született, valahogy mégis néma maradt a témával kapcsolatban, és a mai napig fellobbanó erőszakos nyelvezet vagy cselekedetek elsőként inkább a politikatudományok képviselői vagy akár az újságírók figyelmét keltik fel. A genocídium tudományos megértésének és vizsgálatának lehetőségét biztosító elméleti háttér túlnyomó része is más diszciplínának köszönhetően jött létre. Az antropológia tehát minden értelemben későn érkezett erre a kutatási területre, tette ezt annak ellenére, hogy kezdetektől annak fizikai közelségében létezett.

Már maga az erőszak sem természetes antropológiai kutatási téma. A diszciplína által elvárt,

tanult kutatói habitus velejárója nem meglátni a vizsgálatunk alá vont közösség életében az erőszak megnyilvánulásait, de legalábbis nem e köré felépíteni narratívánkat (Scheper-Hughes 2002:348). Egyfelől tény, hogy a genocídium mint modern jogi és filozófiai fogalom nem létezett 1944 előtt, ugyanakkor nyilvánvalóan nem állítható, hogy a csoportok közti totális konfliktus – amely az egyik csoport tényleges megsemmisülésével jár – a modernitás egyedi jelensége, vagy kizárólag a fejlett ipari társadalmak sajátja lenne (Lemkin 1944:79). Ez a felismerés lehet az egyik indok, amiért az antropológia nem foglalkozott eddig a témával. Közelebbről a nyugati kultúrák erkölcsi relativizmusának ismeretén alapuló félelem attól, hogy az erőszak feltárásával a kutató jogalapot szolgáltatna a vizsgálat alá vont csoportok és kultúrák további jogfosztásához, stigmatizálásához. A huszadik század etnográfiai irányelve a „nem lát, nem hall és nem beszél” volt a nem többségi, és nem európai kultúrák vizsgálatakor. Mely döntés racionálisnak tekinthető, mivel a diszciplína a kutatott közösség megismerésekor éppen annak saját válaszait, saját konstrukcióit és saját értelmezéseit igyekszik megérteni, mely közösség önmagát minden körülmények között morálisnak, igazságosnak és racionálisnak fogja tekinteni. Egyes antropológusok, mint Elliot Leyton egyenesen amellett érveltek, hogy az antropológia alkalmatlan a gonosz megismerésére, lévén igen szerény eszközökkel rendelkezik az erőszak teljes skálájának feltárására, és a kulturális relativizmus módszertani elvének következetes betartása esetén az áldozathibáztatás stigmáját kaphatja. Ugyanakkor ez a moralitással szembeni vakság hermeneutikai nagyvonalúságot is kölcsönzött a diszciplínának. Bár a népirtások története jóval előbb kezdődik, mint a genocídium fogalmának megalkotása, és lényegesen korábban, mint a nyugati birodalmak gyarmatosítása, nem megkérdőjelezhető, hogy a tizennyolcadik század végétől kezdődő, az antropológia formálódásával is egybeeső, jól leírt és dokumentált időszak kegyetlenségben és genocídiumokban gazdag. A diszciplína szeme előtt történő nem kívánatos események azonban, az etnográfiai repedésekben megbújva, teljesen reflektálatlanok maradtak. Az erről a vakfoltról folytatott diskurzus az antropológia történetének általában, és a

genocídiumok antropológiájának különösen fontos része. Ugyanakkor az antropológia – miközben elfordította tekintetét a közvetlenül előtte történő genocídiumokról és kegyetlenségekről – nagyon is szívesen foglalkozott az elidegenített erőszakkal. Elemzések születtek annak szimbolikusságáról (Bourdieu–Wacquant 1992), pszichológiai vonatkozásairól (Goffman 1961; Edgerton 1992) vagy strukturális formáiról (Bourgois 1995). Éppen e módszertani tapasztalat kiterjesztése, és a mindennapi erőszak – melyet oly sok társadalmi intézmény háttérben megtalálunk – sokrétű elemzése lehet az a hiányzó elem, amire a modern genocídium-kutatásnak szüksége van.

Nancy Scheper-Hughes saját kutatói életpályájára visszatekintve állapította meg (2002:349), hogy miközben a hetvenes évek közepén Írországban kutatott, a hétköznapi drámák, a családon belüli bűnbakkeresés és elnyomási rendszer iránti érdeklődése elhomályosította előtte a másfajta jelen lévő erőszak jelentőségét. Ennek következtében, saját bevallása szerint, a társas kapcsolatok jelentős szegmensét hagyta feltáratlanul, és nem jutott eszébe, hogy a családon belüli direkt vagy indirekt drámákat összekösse az észak-írországi politikai erőszak természetével.

Clifford Geertz visszatekintő kötetében, az *After the Fact*-ben (1995) kissé kényszeredetten szintén bevallotta, mindig az volt az érzése, túl későn vagy túl korán ért a terepre, elkerülve az igazán jelentős változásokat, politikai összeütközéseket, és az ezekkel járó erőszakos cselekedeteket. Ugyanakkor erről a hiányzetről saját maga gondoskodott, mivel – nem elítélhető módon – tudatosan kerülte el a konfliktusok eskalálódását, és látogatásait a nyugodt időszakokra ütemezte, mindig sikeresen „lekésve” a forradalmakat (Starn 1992:158). Ennek egyenes következményeként Geertz kétségtelenül sebészi pontosságú etnográfijában semmi sem utalt Indonézia „gyilkos mezőire”, melyek nem sokkal távozása után kezdték elemészteni az országot. 1965-ben indonéziai radikális muzulmánok szervezett mézszárlások során igyekeztek megsemmisíteni valamennyi kommunistának vélt polgártársukat. Az erőszak egy elbukott marxista puccs ürügyén robbant ki, és közel hatvanezer balinéz halálához vezetett. Ez a hiány sehol se olyan kézenfekvő, mint híres elemzésében a balinéz kakasviadalokról (Scheper-Hughes 2002:350). A történelmi tények fényében a felszín alatt fortyogó indulatok és erőszak kódolt kifejezésformájaként is értelmezhet-

nénk mindezt, egy olyan közösségben, melyet maga a kutató kivételesen visszafogottnak, kiegyensúlyozottnak és illedelmesnek írt le.

Napjaink antropológiája összehasonlíthatatlanul megváltozott, ahogy a világ is, amit megérteni igyekszik. A komplex politikai rendszerek elemzése egyrészt nem teszi lehetővé a döntési folyamatok, titkok, tervek megismerését, melyek csak jóval a megvalósulás, a tett után kerülnek nyilvánosságra, már ha egyáltalán, másrészt megváltoztak a diszciplína etikai és morális kötelezettségei is.

Claude Lévi-Strauss karrierje vége felé, 1995-ben egy gondolatébresztő ellentmondással szólította meg olvasóit *Saudades do Brasil* című fotókötetének előszavában. Arra figyelmeztet, hogy bár a tiszta, érintetlen esőerdő indiánjait látva 1935 és 1939 között készített képein, elvarázsol bennünket a vad romantika és eltölt a szentimentalizmus, ezekben az érzésekben mégsem szabad megbízunkunk. A képek illuzórikusak, mivel a világ, melyet időtlen szépségben konzervál, már régen nem létezik. Az általa megörökített törzsek feltételezhető maradványai – akik a vadon szélén düledező nyomortelepeken tengetik kizsákmányolt, kismimizett életüket – csupán a túlélés látszatát keltik. Az aranyásók, a minimális bérért végzett földmunka, a prostitúció, a szenvedélybetegségek és a behurcolt betegségek talán visszafordíthatatlanul megtizedelték őket, és megsemmisítették hagyományait. Az öreg mester figyelmeztetése azonban nem áll meg itt. A meztelen, romantikus levélkunyhók árnyékában álomba merülő emberek képei valójában nem reflektálnak az azóta eltűnt létezésre. Már a fotók készítésének idején is jócskán látszottak a brutális kizsákmányoló ipari fejlődés első nyomai. Egy olyan életet mutatnak, ami nem „primitív”, inkább „megfeneklett”, melyet megfosztottak materiális és szimbolikus javaitól. Így kamerája egy olyan néma és láthatatlan genocídiumot örökített meg, melyről a területen folyamatosan jelen lévő antropológusok naiv módon nem vettek tudomást, csak mikor már túl késő volt. Lévi-Strauss már korábban is kinyilvánította véleményét, miszerint az antropológia célja nem lehet pusztán a részvétlen tudományosság. „Az antropológia nem lehet szenvedélymentes tudomány, mint a csillagászat, mely a távoli dolgokon merengésből ered. Hanem egy történelmi folyamat végeredménye, mely az emberiség nagy részét a másik alávetettjévé tette, és mely során ártatlanok millióinak erőforrásait fosztották ki, szervezeteit és hiedelmeit semmisítették meg, miközben ő magukat meggyilkolták, rabságba vetették, és megfer-

tőzték olyan betegségekkel, melyeknek nem voltak képesek ellenállni. Az antropológia az erőszak ezen korának a leánya: az emberi állapotokban tükröződő tények objektív értelmezésének képessége, episztemológiai szinten, az a tényállás, melyben az emberiség egyik része a másikat tárgynak tekintette” (Lévi-Strauss 1966:126). Ennek ellenére az antropológusok továbbra is inkább csak néma tanúi a genocídiumoknak, etnikai tisztogatásoknak, állami erőszaknak, a csoportok csendes eltűnésének, melyekkel nap mint nap szembetalálkoznak hivatásuk gyakorlása közben.

Az élete vége felé visszatekintő, a terhes lelkiismerettel vagy a mélyebb megismerés kihagyott lehetőségével szembenező antropológus, az erőszak elnyomott vagy elhallgatott emlékeivel terhelt életút nem új keletű. Bronisław Malinowski az Osztrák–Magyar Monarchia által uralt Krakóban született 1884-ben, mely történelmi szerencsétlensége következtében „ellenséges idegenként” megbélyegezve kezdte meg antropológiai karrierjét Ausztráliában, ahol ennek ellenére engedélyezték új-gineai terepmunkáját és ott-tartózkodását a háború végéig. Ilyenformán Malinowski, az első résztvevő megfigyelő, lényegében egy alternatív hadifogság keretei között végezte kutatásait. Ez nem pusztán mulatságosnak ható, mellékes körülmény. Naplója, melyet 1914 és 1918 között vezetett és özvegye publikálta a halála után, minden nehézségét és belső konfliktusát megörökítette. Malinowski, választott hazája, a Brit Birodalom elfogadásra vágyó mostohagyermeké, az imperializmus és tudományosság képviselője ennek érdekében új területet igyekezett kisajátítani, új módszer és ezáltal új diszciplína megteremtésével, amely az emberiség kulturális sokszínűségét hivatott feljegyezni és megérteni. Európai értékrendjéhez örökre és megmozdíthatatlanul hű maradt, az attól eltérő kultúra pontos és pártatlan feljegyzése, megértése mellett is ezt tartotta egyedül követésre érdemesnek. Naplója egy bekezdésében Joseph Conrad *A sötétség mélyén* című regényéből idéz. „Érzéseim a bennszülöttek iránt határozottan a »kiirtani a vadakat«” (Malinowski 1967:69). Az elfogadó antropológus és a rasszista imperialista látszólag egy testen osztozik. Ugyanakkor teljesen magányos, elszigetelt, bizonytalan, és mint Mr. Kurtz, Joseph Conrad regényének hőse, ő is attól fél, hogy elvész az idegen közegben. Kétségtelen, hogy Malinowski jelentőségét és zsenialitását tudományos munkáiban, és nem a kimerült, paranoia és hipochondria tüzelte lázalmában papírra vett kétségbeesése alapján kell megítélnünk. Mikor

a terepen töltött évek fáradalmi után nekikezdett leírni a résztvevő megfigyelés és a bennszülöttekkel való empatikus azonosulás alapvetéseire épülő új diszciplínájának morális alapelveit, így fogalmazott: „Az antropológus kötelessége, hogy igazságos és igaz tolmácsa legyen a bennszülöttek és... lejegyezze, hogy az európaiak a múltban időnként szigetek teljes lakosságát irtották ki, hogy a vad fajok örökségének nagy részét kisajátították, hogy bevezették a rabszolgaság különösen kegyetlen és ártalmas formáját” (Malinowski 1945:3–4). Malinowski elfogultsága ellenére is rámutatott, hogy az európaiak spirituális és világnézeti exportjukkal nem voltak szűkmarkúak, a hatalom és önrendelkezés kulturális és materiális eszközei esetében azonban már jóval fukarabban jártak el (Malinowski 1945:54). 1945-ben az afrikai népek európai szintű felfegyverzése mellett érvelt, hogy váljon lehetővé hatékony önvédelmük, vagy akár a helyi konfliktusok kiegyensúlyozott agressziót igénylő rendezése. Utolsó éveiben az antropológia morális kivüállása ellen is felemelte a hangját. Ezek a megnyilvánulásai azonban nem találtak kedvező fogadtatásra, és maga a diszciplína is, amelyet részben ő maga hozott létre, már csak egy intellektuálisan hanyatló öregember zagyvaságiként értelmezte őket.

Alfred L. Kroeber meghalt, mielőtt még a semleges szemlélődő helyett mint elkötelezett tanú újraértelmezhetné volna az antropológus szerepét. Ő maga is személyesen szembesült az észak-kaliforniai őslakosok szenvedésével, kulturális pusztulásával és genocídiumával. 1901-ben érkezett San Franciscóba, hogy a Kaliforniai Egyetem etnológiai múzeumának antropológusa legyen. Ez az időszak volt a „észak-kaliforniai indiánok” aranylázzal kezdődő féktelen, rémisztő és hivatalosan szankcionált népi-irtásának végpontja.

„Mint a nyugati félteke minden őslakos népe, a Kalifornia indián népessége is jelentős számbeli hanyatláson ment keresztül a fehér civilizáció megjelenését követően. A folyamat elejétől a végéig a bennszülött populáció 310.000-ról körülbelül 20.000-re csökkent, mely csökkenés az eredeti számokhoz képest több mint 90%. Ez az összeomlás a fehér és vörös faj közti fizikai és társadalmi összeütközés tényezőinek következménye” (Cook 1978:91). Cook a népességfogyás első számú okaként a járványos betegségeket nevezi meg, de a későbbi kutatások fényében állíthatjuk, hogy jóval nagyobb szerepet játszottak a kevésbé természetközeli okok. A katonai irtóhadjáratok, a földkisajátítás, a földművesek

és állattartók bekerítései lényegesen nagyobb kárt okoztak a nyugati indiánok populációjában, mint a bárányhimlő.

Az első kapcsolatfelvételtől 1860-ig az amerikai hadsereg hivatalos akcióinak dokumentumai alapján 4267 bennszülött kaliforniaival végeztek. 1848-ban kitört az aranyláz, és ezzel a totális háború, amit az indiánok közösségei ellen indítottak. 1852-ben a weaverville-i sheriff vezetésével egy szabadcsapat megtámadott egy indián tábort, és minden lakosát meggyilkolta. A *Daily Alta California* című újság így számolt be az esetről „A rancheriát lakó 150 indián közül csak kettő, esetleg három menekült el, és sejteink szerint azok is súlyos sebesültek voltak, így valószínűleg egyetlen se maradt életben” (Churchill 1997:220). 1846-ban nyolcezer maidu indián élt a területen. Számuk 1850-re már csak háromezer-ötszáz és négyezer-ötszáz közé tehető, és 1910-re kevesebb mint kilencszázra csökkent (Riddell 1978:386). 1850-ben a kaliforniai törvényhozás elfogadott egy jogszabályt, amely a fehérek lakta területeken feltűnő indiánokat automatikusan csavargónak minősítette, és lehetővé tette, hogy a hatóságok és a civil rendfenntartók – mint ilyen káros személyek ellen – eljárhassanak velük szemben. Amennyiben az indián nem állt ellen, életben maradt, de bebörtönözték, és akár négy havi fizetetlen kényszermunkára és árverésre bocsáthatták. Ezzel a kaliforniai indiánok jogilag tulajdonképpen rabszolgák lettek egykori területeiken. A jogszabály azt is lehetővé tette, hogy az indián gyermekeket elválasszák családjuktól, gyakran erőszakos emberrabló rajtaütésekkel, mely gyakorlat a huszadik század elejéig elfogadott maradt. A marysville-i helyi újság 1861. december 6-i számában a következő szöveg olvasható: „Ezek azok a helyi hegyi törzsek, akiktől a telepések beszerezhetik az elrabolt gyermekeket. Akiket aztán szolgálkává nevelhetnek, munkára, vagy lányok esetében vágyaik kielégítésére... Hírheft módon az állam északi területein teljes csapatok szakosodtak a kisgyermek és nők elrablására. Akiken aztán jelentős összegekért adnak túl, a telepések, akiknek nagy többsége nőtlen, akár ötven-hatvan dollárt is hajlandó fizetni egy aranyos fiatal lányért” (Castillo 1978:109). A kor antropológusai mind érezték az eltűnő kultúrák sürgetését. Tanulmányozni, mielőtt eltűnik, volt a kor jelszava. Kroeber kutatásainak első két évtizedét értékmentő etnográfiaival töltötte. Az eltűnőfélben lévő csoportok legidősebb tagjainak beszámolóit alapján igyekezett rekonstruálni, dokumentálni a kultúrájukat (Scheper-Hughes 2002:353). Áldozatos munká-

jának eredménye a 925 oldalas *Handbook of the Indians of California* volt, amelyet a Smithsonian Intézetnek készített, és amely csak 1925-ben került a nyilvánosság elé.

Kroeber abból a feltételezésből indult ki, hogy az amerikai őslakosok eltűnése elkerülhetetlen, mivel az a társadalmi evolúció következménye, a megállíthatatlan, progresszív civilizáció előretörésének természetes mellékhatása. Tudta, hogy a tizenkilencedik század vége felé még elszórtan megtalálható vadászó, gyűjtögető „bandák” is szükségszerűen eltűnnek majd a nyugati típusú farmok és a bányák további terjedésével. Kroeber csodálatosnak és tiszteletre méltónak találta a vadak kitartását a civilizációval szemben. Különösen a yahi indiánok esetében, akik a csirikava apacs Gernoimónál 25 évvel tovább képesek voltak ellenállni a civilizációnak, hála az „amerikai vörös ember jellemének, bátorságának és kitartásának” (Kroeber 1972a:9). Ugyanakkor megjósolta azt is, hogy – minden nemes erőfeszítésük ellenére – történetük a végéhez közeledik. Természetesen igaza volt.

Mire befejezte nagyszabású leíró munkáját, az értékmentő antropológiát már egyáltalán nem találta kielégítőnek. Lényegében nem látta másnak, mint a kihalás szélén álló őslakos közösségek, a kismizett, napjaikat farmert viselve tengető bennszülöttek emlékfoslányai szedegetésének (Kroeber 1948a:427), kulturális dögevésnek. Bizonyos értelemben ez volt végső kizsákmányolásuk, utolsó, számunkra még értékes tulajdonuk elbirtoklása, mielőtt végképp eltűnnek a dicsőségesen jövőbe menetelő civilizációnk nyomása alatt. Kroeber tudta, hogy a vég elkerülhetetlen, és úgy döntött, hogy a délnyugati indiánok életét kielégítőbb lesz kutatnia. A pueblo indiánok élete kevésbé volt nyomorúságos, és csoportjaik messze álltak az eltűnéstől. Végül teljesen háttal fordított a partikularitásnak, és általános elméleti munkákkal fejezte be karrierjét, melyekben az idealista német tradíciót követve a kultúra kollektív géniuszának szentelte figyelmét, amelyben az egyén szerepe elhanyagolható.

Kroeber kénytelen volt úgy tekinteni emberek teljes populációinak eltűnésére, mint a társadalmi evolúció hosszú történetének egy lábjegyzetére, eltávolítva magát az „eltűnés” közvetlen realitásától. „Némi tétovázás után kihagytam minden közvetlenül történeti elemzést a bennszülöttek és fehérek viszonyával és azon eseményekkel kapcsolatban, amelyek ilyen kapcsolatfelvételt követően bekövetkeztek. Nem abból fakadóan, hogy nem lenne fontos vagy érdekes, hanem abból a felismerésből:

nem vagyok megfelelő helyzetben, hogy a megfelelő módon kezeljem. Mindemellett olyan téma, ami viszonylag kevésbé kötődik a bennszülött civilizációhoz” (Buckley 1996:274). Vagyis az indián népek és kultúráik már antropológiai értelemben leromlottak, és igen kevés adattal szolgálhatnak csak az autentikus őslakos civilizációval kapcsolatban, melyet Kroeber kutatása tényleges tárgyának tekintett.

Könnyen lehet, hogy észak-kaliforniai adatközlőinek nehéz sorsa és ebből fakadó korai halála túl sok volt számára. Mivel a valóság túl kegyetlen volt, inkább nem nézett szembe vele, és visszavonult az elmélet védművei mögé, ahol tágabb, kulturális, történelmi kontextusba helyezve értelmezhetővé és elviselhetővé váltak az emberek személyes veszteségei. Egy kollégájának bizalmasan elárulta, hogy azért nem merült el mélyebben a yurok „indián” informátorok kínálta adatokban, mert „nem tudta elviselni a könnyeket” (Scheper-Hughes 2002:361). Mindezek fényében érthetővé válik, miért kezdte el kiírni munkájából az embert, mígnem eljutott egy teljesen személytelen kultúra-megközelítésig. Elfordulása az egyéni szenvedéstől és tragédiától azonban egyben antropológiájának is teljes elfordulását jelenti az őslakosokkal szembeni destruktív folyamatoktól. Ezzel 280.000 ember kiirtását egy viszonylag kis ügyként, „sajnálatos események kis történeteként” (Buckley idézi Scheper-Hughes 2002:355) értelmezte. Azt ugyanakkor soha nem fogjuk megtudni, hogy a bennszülöttek hanyatlásának és eltűnésének természetességébe vetett hite oka vagy következménye volt-e fő adatközlőjével kialakult szoros, mély és tragikus kapcsolatának. A jelenből visszatekintve egyvalami bizonyosnak látszik: Ishi belépése Kroeber életébe, ezáltal az antropológia történelmi lelkiismeretébe háborzongatóan sorsszerű volt.

A yahi indiánokról írt két napló jellegű cikkéből az első 1911 nyarán jelent meg. A cikkben a yahi túlélőkből álló, Mill Creek melletti indián csoport felfedezéséről számolt be. Az ügyesen elrejtett tábor 1908-ban fedezték fel egy helyi elektromos vállalat szerelői. Ez volt Ishi és még életben lévő rokonainak utolsó menedéke. A táborban egy középkorú és egy idős nő, és egy idős férfit találtak. A tábor többi lakója feltételezésük szerint elmenekült. Bár a nyúlőrök alatt reszkető, beteg öregasszonyt megittatták, ezt követően és érthetetlen módon az ott lévő összes „egzotikus” tárgyat: edényt, nyílveaszt, vagyis a túlélés minden eszközét magukhoz vették. Kroeber ebben a szélesebb olvasóközönségnek szánt cikkben másutt kifejezetten került szavakkal

írta le a felfedezést: „Teljesen vad, független törzs, tűzfegyverek nélkül, akik elrohantak a fehér ember jöttére” (Kroeber 1972a:3). Kroeber a yahik számára azt találta a legígéretesebbnek, ha az elfogásukra kiküldött katonaság sikeresen „befogja” őket. Más különben életmódjuk folytatása a biztos pusztulást jelenti számukra. Hiszen amennyiben „az indiánokat rajtakapják a fosztogatáson, valószínűleg keményen járnak el velük szemben, mivel a farmerek keze ügyéből ritkán hiányzik a puska, és aligha lehet azért vádolni őket, ha erőszakhoz folyamodnak, mikor javaikat folytatólagosan megdézsmálják” (Kroeber 1972a:8). Mintha a próféta szólt volna belőle. 1911 júliusában, nem sokkal a cikk megjelenése után a yahi csoport utolsó életben maradt tagjára Oroville bányászváros mészárszékének egyik sarkában találtak rá, ahová a kimerültség, az éhezés és elkeseredettség hajtotta. Kroeber hamarosan hívtat kapott az oroville-i fogdából, hogy segítsen kommunikálni a vademberrel. A szakadt vászonköpenybe burkolódzott indián fázott, rémült volt, és láthatóan éhezett, de nem fogadta el a felajánlott ételt. Az indiánt az elfogása utáni néhány órában azonnal lefotózták. A férfi rémült szemei, kóros soványsága, megtört testtartása a kevesebb mint fél évszázaddal később bekövetkező holokauszt túlélőit juttatják a modern szemlélő eszébe. A férfit az őt megfigyelő antropológusok Ishinek nevezték el, és Kroeber Edward Sapirnak írt levelében csak úgy nevezte: az „utolsó kaliforniai őslakos”.

Ishi rövidre vágta a haját, ami a yahi kultúrában a gyász jele volt, így feltételezhetjük, hogy a táborban talált öregasszony a rokona volt, és azt is, hogy elhunyt. A száztizenöt éves fotón is érezhető a férfi intelligenciája és mélyeséges fájdalma; nem csoda, hogy Kroeber életét megváltoztatta találkozásuk. Ishire mint Észak-Kalifornia Anna Frankjára is szoktak hivatkozni – és a hasonlat valóban találó. Kegyetlenül üldözték, ellehetetlenítették, és végül utolsó rejtékhelyéről is kiűzték. Egyes találgatások szerint Ishi az észak-kaliforniai „emancipált” maidu indiánok farmterületére igyekezett, akik több yahi menekültnek is védelmet biztosítottak a múltban (Scheper-Hughes 2002:356). Zavarodottsága, az éhség és az örkutyák ébersége okán került a fehérrek fogságába. Más értelmezések szerint túl sokat szenvedett, túl sokat volt egyedül, és az utolsó csoport tagjaként megtanulta, hogy ne bízson se fehérben, se indiánban. Egy biztos, Ishi máig ott van az egykori szállásterületén élő fehérek és indiánok lelkiismeretében. Nancy Scheper-Hughes beszámol egy helyi szarvasvadással folytatott beszél-

getéséről: „Úgy űzték Ishit, mint egy rókát. Nem tudom, hogyan teheték ezt egy olyan emberrel, mint ő” (Scheper-Hughes 2002:358). „Megmentését” követően az akkor San Franciscóban működő Kaliforniai Egyetem Antropológiai Múzeumának (Museum of Anthropology at the University of California) takarítójaként élte le hátralevő életét, heti 25 dolláros bérrel. 1916-ban halt meg. A múzeum „gyűjteményi darabja”, és Kroeber első számú adatközlője volt. Saját szobát kapott, de ez a szoba emberi koponyákkal és csontvázakkal teli teremből nyílt, ami visszataszította és nyomasztotta a férfit. Élete a fehérek között, antropológusok és tudós doktorok társaságában telt. Kroeber mellett Thomas Waterman és más vendégkutatók is élő forrásként használták, többek között Edward Sapir, akit Waterman azzal vádolt, túlterhelte Ishit, ami hozzájárult az indián egészségének romlásához. Ishi halálát végül a tuberkulózis okozta, ugyanaz a betegség, amely Kroeber első feleségét is elragadta. Ishi 1916 márciusában hunyt el, mikor Kroeber szabbatikal szabadságát töltötte New Yorkban.

Ishi írástudatlan volt, így nem írhatta meg naplóját, de élete egyes részleteit megosztotta Alfred Kroeberrel, aki kézzel lejegyezte a hallottakat, és hangfelvételeket készített, melyen Ishi yahi mítoszokat, meséket és eredettörténeteket mesél el. A dokumentumok felbecsülhetetlen értékűnek tűnnek, de Ishi sok mindentől nem volt hajlandó beszélni. Nem osztotta meg senkivel szerettei halálát, az utolsó néhány év borzalmait. Mely hallgatást részben a halottak nevének tabuja diktálta. Végül Kroeber nem írta meg Ishi és a yahik történetét. Barátja halála után került a témát, még személyes beszélgetésekben is, kutatási anyagait évekig érintetlenül hagyta. Kroeber fiatal felesége, Theodora volt az, aki magát az antropológust használta informátorként, és végül ő írta meg Ishi történetét, két munkában: *Ishi in Two Worlds* (1961) és *Ishi: Last of His Tribe* (1964). Érdemes megjegyezni, hogy mindkettő Kroeber halála után jelent meg. Az *Ishi in Two Worlds*-ben éppen abba a témába vág bele, amit a férje igyekezett elkerülni: a kaliforniai indiánok genocídiumába. A könyv a kaliforniai telepések kegyetlenségének és embertelenségének egyik legteljesebb beszámolója. Theodora, Ishi emlékének felhasználásával, nevet és arcot adott a tragédiának, és az így megszemélyesített narratíva nem csak a yahi, de minden más őslakos nép ellen elkövetett rejtett genocídiumról is lerántotta a leplet. Ishi az őslakos amerikaiak szenvedésének jelképévé emelkedett.

Ishi hangfelvételeit, melyeket kezdetben Kroeber, majd Sapir készített, a múzeum túl közel tárolta a fűtőtesthez, így azok jelentős része megromlódott (Scheper-Hughes 2002:361). Az egyik fennmaradó lemezen a *Prérifarkas a testvérével alszik* című mítoszt Leanne Hinton és tanítványai fordították le 2000-ben, és összevetették más észak-kaliforniai indián mítoszokkal. Ebben a yahi történetben a makkgyűjtés gyakorlata mellett egy tabu, a testvérek közötti szexuális kapcsolat tilalma is megjelenik. Ishi számára különösen fontos lehetett ez a történet, hisz megmaradt szűk csoportjában csupa számára szexuálisan tabunak számító nővel volt körülveve. A fehérektől számos formában elszenvedett erőszak és sérelem közül ez lehetett az egyik legrosszabb, a szexuális kiteljesedés és a gyermeknemzés meggátlása, ami mély fájdalmat és frusztrációt váltott ki belőle. Ishi olyan lelki tünetegyüttest mutatott, ami leginkább a modern poszttraumatikus stressznek feleltethető meg. A hirtelen hangok, mozdulatok megrémítették, és menekülési ösztönt ébresztettek benne. Rettegett a tömegtől, de vasárnaponként látogatócsoportok érkeztek, hogy láthassák a „kaliforniai vadembert”. Ishi végül 1916-ban, szörnyű fájdalmak között halt meg. A tuberkulózis felemésztette testét, de mivel nem észlelték nála annak szokványos tüneteit, még barátja és orvosa, Saxton Pope is félrediagnosztizálta, legjobb szándékai ellenére is (Pope 1920:192). Az utolsó kórházi feljegyzésen ez áll: „Ishi – 11032-es számú beteg. 1916. március 19. Jól fejlett, de kórosan sovány, sötét bőrű indián. Ágyhoz kötött, hány és időnként öklendezik. Láthatóan nagyon szenved. Széles és jelentősen ívelt orr, magas arccsont és beesett arc, mélyen ráncolt homlok, láthatóan a leépüléstől”. Kroeber tudta, hogy valószínűleg utoljára látja barátját, mikor New Yorkba indult. Ishi búcsúzóul metafizikailag megfordította a helyzetet: „Én megyek, te maradsz” (Scheper-Hughes 2002:360). Kroeber végső tragédiája, hogy bár megesküdtött Ishinek, hogy halála esetén „gondját viseli testének” – azaz yahi szokás szerint, „érintetlenül”, vagyis boncolás nélkül helyezik örök nyugalomra –, távolléte miatt nem tudta megtartani. Ishi testét felboncolták, és agyát – a tudomány nevében – eltávolították.

A Berkeleybe visszatérő Kroeber végül a Smithsonian Intézetnek küldte el az agyat, talán abban a meggyőződésben, hogy a baj megtörtént, és a testrészt eltemetése már nem teheti jóvá a test megszenstelenítését. Erre utal Kroeber levele, melyet Ales Hrdlickának, az intézet vezető fizikai antro-

pológusának írt. „Ishi múlt tavasszal bekövetkezett halálakor az agyát eltávolították és tartósították. Itt nincsen senki, aki tudományos munkájában fel tudná használni. Amennyiben kívánja, örömmre szolgálna, ha elhelyezhetném a Nemzeti Múzeum gyűjteményében”. Hrdlicka „nagyon boldogan” fogadta a felajánlást, és ígéretet tett az agy feldolgozására, ami valószínűleg nem történt meg. Nincsen olyan feljegyzés, amely arra utalna, bármilyen vizsgálatot elvégeztek Ishi agyán, valószínűleg valamelyik raktárban van a mai napig, egy formaldehiddel teli tárolóban, több száz más „lelet” társaságában, elfelejtve (Scheper-Hughes 2002:361). Kroeber hét évig gyászolta barátját. Ezt az időszakot saját hidzsrájának nevezte, egy sötét utazásnak, melankóliával és fizikai rosszullétekkel (Kroeber, Th. 1970:163). Hamarosan ismét elhagyta Kaliforniát, és New Yorkban, a Természettudományi Múzeumban kezdett dolgozni egy időszakos megbízáson. Eközben az Anna Freud-tanítvány dr. Jelliffe pszichoanalízis-óráit kezdte látogatni. Rájött, hogy első felesége és Ishi időben is közeli, ráadásul egyazon betegség okozta halála teljesen kizökkentette lelki egyensúlyából. Negyvenévesen ismét megkérdőjelezte szakirányválasztását, és mikor visszatért Berkeleybe, ezt már mint pszichoanalitikus tette.

1922-ben tért vissza az antropológiához, de új módszerek kidolgozásán fáradozott. A régészet és az objektívabb, statisztikai módszerek érdekelték, melyek lehetőséget adtak számára, hogy távolságot tartson a vizsgált emberi létezés intimebb részleteitől. A kis közösségek kultúráját már a kultúra mint „szuperorganizmus” részeként látta, s az összevethető adathalmazt redukálható kulturális területek iránti érdeklődése szintén az eltávolítást szolgálta. Az objektivitásba menekülés a kultúra univerzális áramlásának természetét volt hivatott feltárni, amely Kroeber elképzelése szerint éppen olyan megmászhatatlan és elkerülhetetlen, mint a Föld keringése a Nap körül.

A modern megközelítések és a történelem ismerete nagyon könnyűvé teszi, hogy rálássunk elődeink hibáira és tévedéseire. Ebben az esetben Kroeber genocídium-tagadására. Ugyanakkor nem volt semleges kaliforniai adatközlőivel szemben. Otthona mindig nyitva állt barátai és adatközlői előtt, akik heteket is eltöltöttek a ház vendégeként. Az 1950-es években, karrierje és élete utolsó évtizedében az alkalmazott antropológia iránt kezdett érdeklődni, és a kaliforniai őslakosok oldalán lépett fel egy a szövetségi állammal szembeni földigénnyel kapcsolatban. Bár Kroeber nem bízott az indiánok

sikerében, halála után hat évvel a bíróság kártérítést ítélt meg számukra. Theodora Kroeber azonban a fehér büntudat rosszhiszemű megnyilvánulásának nevezte ezt az ítéletet (Kroeber, Th. 1970:163). És valóban, Johnson elnök 1968. szeptemberi rendeletében minden megfelelően azonosítható indián gyermek, nő és férfi, aki az USA állampolgára, fejenként nyolcszáz dollár egyszeri támogatásra jogosult. Éppen ez az a teljesen jelentéktelen megoldás, amitől Kroeber tartott.

Felmerül a kérdés: mit tehetett volna másként? Segíthetett volna Ishinek eredeti célállomását elérni, amennyiben az tényleg a maidu közösség volt, ahogy ma a törzs egyes tagjai tartják? Mikor egészségi állapota leromlott, vajon valóban a múzeum és a kórház volt a legjobb közeg Ishi számára? Mindemellett vannak, akik amellet érvelnek, hogy Ishi többnyire remekül érezte magát új barátai között, és boldog élete volt. Ez a lehetőség sem cáfolható, de sokkal valószínűbb, hogy egy meneküléssel töltött élet után halálosan elfáradt, és elfogadta az Antropológiai Múzeumot mint az utolsó állomást. Az bizonyos, hogy Ishi elfogadta sorsát, és türelemmel, humorral és eleganciával fogadta a látogatók és a tudósok érdeklődését, akik közül Kroeber valóban a barátja volt.

Ishi történetének utolsó és nem kevésbé tragikus fejezete 1999-ben kezdődött, mikor Smithonian Intézet egyik raktárában rátaláltak az agyára (Scheper-Hughes 2002:364). A kaliforniai őslakos szervezetek azonnali visszaszolgáltatását követelték. A Berkeley Antropológia Szak munkatársainak véleménye eltérő volt azt illetően, hogy mit – ha bármit is – kéne tenni az új fejlemények ürügyén. Végül egy különleges tanszéki ülésen elfogadtak egy nyilatkozatot: „Elismerjük Szakunk szerepét abban, ami Ishivel történt, egy emberrel, aki mindent elveszített. Erőteljesen sürgetjük Ishi agyának mielőbbi visszajuttatását a megfelelő őslakos amerikai képviselőkhöz. Felkérjük a bennszülött kaliforniaiakat, segítsenek, miként szolgálhatnánk jobban közösségeink szükségleteit kutatáshoz kapcsolódó tevékenységeinkkel. Együtt talán biztosíthatjuk, hogy a következő évezred új korszakot nyit a bennszülött népek, az antropológusok és a nyilvánosság közötti kapcsolatban” (1999. március 29.). A gyűlésen az eredeti vázlatból az alábbiakat húzták ki: „Ami Ishi testével történt a tudomány nevében, az alapvető antropológiai értékek elfajzása volt. A tudomány a múlt hibáinak kijavításán és fokozatos kritikai önreflexión keresztül fejlődik... Sajnáljuk Szakunk szerepét, bármennyire nem is volt szándékos, amit

Ishi végső elárulásában játszott, egy férfi elárulásában, aki a nyugati gyarmatosítók miatt már mindent elveszített, ami kedves volt neki. Elismerjük, hogy a bennszülött amerikai elárulása és kizsákmányolása ma is mindennapos az amerikai társadalomban. Az antropológia, amely a huszadik század elején felemelkedett, értékmentő antropológia volt, egy olyan, emberekkel foglalkozó tudomány, mely arra vállalkozott, hogy megmentse, ami az őslakos népekből és kultúráikból megmaradt egy, az egész nemzetre kiterjedő genocídiumot követően” (Scheper-Hughes 2002:363).

Ezt az eredeti szöveget felolvasták Ishi maradványainak visszaszolgáltatásakor. A fogadtatás vegyes volt. Gerald Vizenor, a Berkeley Őslakos Amerikai Tanulmányok Tanszékének professzora elutasította a szöveg bánatos retorikáját, és egyben a bocsánatkérést is. „Túl kevés, túl későn” – mondta. Egy évszázadnyi rossz tapasztalatra épülő bizalmatlanságot valóban nem lehet egyetlen, szakmai körben felolvasott szöveggel helyrehozni. Ennek ellenére a pillanat, mikor Ishi földi maradványait visszaszolgáltatták a pit river törzsnek, lezárt egy szomorú fejezetet az antropológia történetében.

Összehasonlítva a náci Németország antropológusainak tevékenységével, akár elhanyagolhatónak is tűnhet amerikai kollégáik szerepe egy, a diszciplínát jóval megelőző, valóban több évszázados folyamat összességéként létrejövő genocídiumban. Azonban nem szabad alábecsülni a természetességet, amellyel az antropológia elfogadta alanyainak kollektív és személyes tragédiáját és eltűnését. Ne essünk áldozatul az egocentrikus önsajnálatnak. A múlt tényeivel való szembenézés kizárólag a kíméletlenül őszinte analízisen keresztül hozhat változást jövőben esedékes döntéseinket illetően. Mi magunk sem vagyunk kevésbé kiszolgáltatva a korszellemnek, mint Kroeber volt, és döntéseink autonóm mivolta is illuzórikus csupán. A kritikus megközelítés Kroeber esetében – ahogy Malinowski vagy akár Geertz esetében is – nem a személyes felelősség megállapítása, és nem is az ítéletalkotás. Ez bűnös öngigazolás lenne, nem más, mint egyfajta jelenbeli etnocentrizmus, mellyel önnön morális megjobbításunkat ünnepelelnék elődeink alávalóságának máglyája mellett. Kroeber érdemei, életművének jelentősége vitán felül áll. Önmaga által lenézett „kulturális dögevése” valójában arcot, nevet adott egy megsemmisülő kultúrának, és ezáltal lehetővé tette, hogy a modernitás áldozatait ne temesse maga alá a közöny és a felejtés. Ishi és Kroeber sorsának elemzésén keresztül az emberi létezés univerzális

tragédiája bontakozik ki. Egy szép temetési beszéd és bocsánatkérés nem változtat meg semmit. Előszörban mert a törzs, akinek kiszolgáltatták Ishi agyát, nem a sajátja volt. Vizenor, bár valószínűleg másként értelmezi szavait, valóban nem bocsáthatja meg, ami Ishivel történt, lévén szenvedése nem az övé, és nem is az ő felmenőivé volt. Így bukkan elő a népiertások valósága az etnográfia réseiből. A tettet követő valóság változtathatatlansága. Ishi nem tudta szavakba önteni fájalmát, Kroeber nem talált feloldozást, Nancy Scheper-Hughes nem kérhetett bocsánatot, és Vizenor nem bocsáthatott meg. Mivel Ishi valóban törzse utolsó tagja volt, halálával lényegesen több veszett oda, mint egy élet. Eltávazása után minden csoportközi reláció lehetetlenné vált a yahik irányában. Minden próbálkozás kétes, és újabb és újabb kizsákmányolása az eltávozottnak, ahogy a megemlékezés és jóvátétel lobogója alatt még létező csoportok saját pozíciójukat kívánják erősíteni, vagy egy tudományos diszciplína képviselői vélt történelmi bűneiktől kívánnak szabadulni. Az egyetlen tisztességes következtetés a végső közös emberi élmény megnevezése: a veszteség.

Felhasznált irodalom

- Bourdieu, Pierre – Wacquant, Loïc 1992 *Invitation to Reflexive Sociology*. University of Chicago Press, Chicago.
- Bourgeois, Philippe 1995 *In Search of Respect: Selling Crack in El Barrio*. Cambridge University Press, New York.
- Buckley, Thomas 1996 *The Little History of Pitiful Events: The Epistemological and Moral Contexts of Kroeber's Californian Ethnology*. In *Volksgeist as Method and Ethic: Essays on Boasian Ethnography and the German Anthropological Tradition*. *History of Anthropology Series*, Volume 8. Ed. George W. Stocking Jr. University of Wisconsin Press, Madison, 257-297.
- Castillo, Edward D. 1978 *The Impact of Euro-American Exploration and Settlement*. In *Handbook of North American Indians* 8. California. Ed. William C. Sturtevant. Smithsonian Institution, Washington, 99-127.
- Churchill, Ward 1997 *A Little Matter of Genocide: Holocaust and Denial in the Americas: 1492 to the Present*. City Lights Books, San Francisco.

- Cook, Sherburne F. 1978 Historical Demography. In *Handbook of North American Indians* 8. California. Ed. Robert F. Heizer. Smithsonian Institution, Washington D.C., 91-98.
- Edgerton, Robert B. 1992 *Sick Societies: Challenging the Myth of Primitive Harmony*. Free Press, New York.
- Geertz, Clifford 1995 *After the Fact. Two Countries, Four Decades, One Anthropologist*. Harvard University Press, Cambridge.
- Goffman, Erving 1961 *Asylums*. Doubleday, New York.
- Kroeber, Alfred L. 1911a The Elusive Mill Creeks: A Band of Wild Indians Roaming in Northern California Today. *Travel*, 17(4):510-513., 548., 550. New York.
- Kroeber, Alfred L. 1911b Ishi, the Last Aborigine. *World's Work Magazine*, 24(3):304-308. New York.
- Kroeber, Alfred L. 1917 The Superorganic. *American Anthropologist*, 19(2):163-213.
- Kroeber, Alfred L. 1925 Handbook of the Indians of California. Smithsonian Institution. Bureau of American Ethnology. *Bulletin* 78. Government Printing Office. Washington, D.C.
- Kroeber, Alfred L. 1939 *Cultural and Natural Areas of Native North America*. University of California Press, Berkeley.
- Kroeber, Alfred L. 1948a *Anthropology: Race, Language, Culture, Psychology and Prehistory*. Harcourt, Brace and Company, New York.
- Kroeber, Alfred L. 1948b My Faith. In *The Faith of Great Scientists: A Collection from the American Weekly*. Hearst Pub. Co., New York, 22-24.
- Kroeber, Alfred L. 1952 *The Nature of Culture*. University of Chicago Press, Chicago.
- Kroeber, Alfred L. 1972a *The Mill Creek Indians and Ishi – Early Reports by A. L. Kroeber*. University of California Printing Department, Berkeley. [Reprint of 1911 articles.]
- Kroeber, Alfred L. 1972b *More Mohave Myths*. University of California Press, Berkeley. /University of California Anthropological Records, 27.1
- Kroeber, Alfred L. 1976 *Yurok Myths*. University of California Press, Berkeley.
- Kroeber, A. L. – Waterman, T. R. 1931 *Source Book in Anthropology*. Harcourt, Brace and Company, New York.
- Kroeber, Theodora 1961 *Ishi in Two Worlds*. University of California Press, Berkeley.
- Kroeber, Theodora 1964 *Ishi, Last of His Tribe*. Parnassus Press, Berkeley.
- Kroeber, Theodora 1970 *Alfred Kroeber: A Personal Configuration*. University of California Press, Berkeley.
- Lemkin, Raphael 1944 *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. Carnegie Endowment for International Peace, Washington D. C.
- Lévi-Strauss, Claude 1966 *The Savage Mind*. University of Chicago Press, Chicago.
- Malinowski, Bronisław 1945 *The Dynamics of Culture Change*. Yale University Press, New Haven.
- Malinowski, Bronisław 1967 *A Diary in the Strict Sense of the Term*. Harcourt, Brace and World, New York.
- Pope, Saxton 1920 The Medical History of Ishi. University of California Publications in *American Archaeology and Ethnology*, 13(5):175-213.
- Riddell, Francis A. 1978 Maidu and Konkow. In *Handbook of the Indians of North America*. Volume 8. California. Ed. Robert F. Heizer. Smithsonian Institution, Washington D.C., 370-386.
- Scheper-Hughes Nancy 2002 Coming to our Senses: Anthropology and Genocide. In *Annihilating Difference. The Anthropology of Genocide*. Ed. Alexander Laben Hinton. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 348-381.
- Starn, Orin 1992 Missing the Revolution: Anthropologists and the War in Peru. In *Rereading Cultural Anthropology*. Ed. George Marcus. Duke University Press, Durham–London, 152-179.

